

ЧЎЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

и.ф.н. Тангиоров Абдухолик Эгамович

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

ORCID: 0009-0003-3972-9712

tangirov.abduxoliq@gmail.com

и.ф.н. Кудратов Ризо Турдибаевич

*Самарқанд давлат ветеринария медицинаси,
чорвачилик ва биотехнологиялар университети*

ORCID: 0009-0007-4250-1339

r.t.kudratov@gmail.com

Аннотация. Мақолада республика чўл-яйлов чорвачилигининг султ ривожланиш сабаблари ва барқарор ривожлантириш омиллари хусусан озуқа базасини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш бирликларни оптималлаштириш ва инфратузилмани шакллантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлашнинг иқтисодий самарадорлиги каби масалалари ўрганилган ва қуйи мажмуани барқарор ривожлантириш бўйича асосли таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: чўл, яйлов, чорвачилик, табиий яйлов, ҳосилдорлик, сув манбалари, маҳсулот, товар, агрофирма.

ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПУСТЫННО-ПАСТБИЩНОГО ЖИВОТНОВОДСТВА

к.э.н. Тангиоров Абдухолик Эгамович

Самаркандский институт экономики и сервиса

к.э.н. Кудратов Ризо Турдибаевич

*Самаркандский государственный университет
ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологии*

Аннотация. В статье рассмотрены причины низкого уровня развития пустынно-пастбищного животноводства республики и факторы устойчивого развития, в частности, такие вопросы, как укрепление кормовой базы, оптимизация производственных подразделений и формирование инфраструктуры, экономическая эффективность переработки продукции животноводства, а также разработки обоснованных предложений по устойчивому развитию подкомплекса.

Ключевые слова: пустыня, пастбище, скот, естественное пастбище, плодородие, водные источники, продукт, товар, агрофирма.

FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF DESERT-PASTURE LIVESTOCK FARMING

PhD Tangirov Abdukholik Egamovich

Samarkand Institute of Economics and Service

PhD Kudratov Rizo Turdibaevich

Samarkand State University of Veterinary

Medicine, Livestock and Biotechnology

Abstract. *In the article, the reasons for the slow development of the republic's desert-pasture animal husbandry and the factors of sustainable development, in particular, issues such as strengthening the feed base, optimizing production units and forming the infrastructure, the economic efficiency of processing livestock products, and developing reasonable proposals for the sustainable development of the sub-group are developed.*

Keywords: *desert, pasture, cattle, natural pasture, fertility, water sources, product, commodity, agrofirma.*

Кириш.

Барқарор иқтисодий ривожланиш илмий сиғими юқори бўлган маҳсулотлар тайёрлашни, иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашни, доимий равишда замонавий технологиялар ҳамда инновацияларни жорий этиш талаб қилинади.

Бизнингча иқтисодий барқарор ривожланиш – бу бозор шароитида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун хўжалик юритувчи субектлар томонидан ижтимоий–иқтисодий фаолиятини тўлиқ таъминлаши учун етарлича маблағ ишлаб топиши ва ундан самарадорли фойдаланиш ҳамда бозор ўзгаришларига мослаша олиш қобилияти тушунилади.

Адабиётлар шарҳи.

Қадимда иқтисодиётнинг туб маъносини инсонлар мантиқан (интуитив ҳолатда) англашган. Бироқ, унинг мазмун моҳияти хусусида илмий қарашлар кейинчалик пайдо бўлган. Жумладан, қадимги грек олимлари иқтисодий фаолиятни – уй хўжалиги ва уни юритиш, деб тушунтиришган.

Мэнкью (1999) – “Мулк эгаси – бу моддий ва интеллектуал мулкга эга ва бу мулкни ўз хоҳишига кўра даромад олиш учун ишлатадиган шахс. “Бозор иқтисодиётида ... миллионлаб фирма ва уй хўжалиklarининг ... ўзлари кимни ишга олишни ва ва нимани ишлаб чиқаришни ҳал қиладилар” деган фикрни билдирган.

Шавқиев (2021)– “Ишлаб чиқариш корхоналари – ишлаб чиқариш бўлинмалари, бошқарув органлари ва корхона ходимларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлардан иборат бўлади. Корхона қанчалик йирик бўлса, унинг ишлаб чиқариш тузилмаси (таркиби, тузилиши) шунчалик мураккаб бўлади. Саноат корхоналарининг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмалари мавжуд. Ишлаб чиқариш бўғинлари, корхона бошқаруви ҳамда ходимларга хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, уларнинг миқдори, катталиги ва эгаллаб турган майдони, ходимларининг сони ва ишлаб чиқариш имкониятлари корхонанинг умумий тузилмасини ифодалайди” деган фикрни билдирган.

Йўлдошев ва Муфтайдиновлар (1997)– “Иқтисодиёт тушунчасига мамлакатдаги ишлаб чиқариш ҳолати, унинг жойланиши ва динамикаси (ҳаракати) ҳам киради. У мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари билан ҳам боғлиқдир. Масалан, Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳозирги ҳолати ва даражаси унинг хом ашё ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги, аста-секин бевосита пировард (тайёр) маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва ўз аҳолиси ҳамда чет эл эҳтиёжларини қондиришга ўтила бораётгани билан тавсифланади” деган фикрларни билдиришган.

Юқори аниқликдаги ва ақлли технологияларнинг яратилиши ҳамда улардан кенг миқёсда фойдаланилиши дунёнинг ўзгаришига олиб келмоқда. Инсон меҳнати аста-секин роботлар меҳнати билан алмаштирилишига қарамасда, лидерлар ҳамон дунёни бошқаришда давом этмоқдалар. Ушбу ўзгаришлар корхона фаолияти натижаларидан манфаатдор томонлар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда бизнеснинг асосий вазифасини ҳам бизнесни ташкил этиш ва бошқаришни мукамаллаштириш заруриятини келтириб чиқарди.

Тадқиқот методологияси.

Мазкур тадқиқот ишида билиш назариясининг мантиқий ёндашув, индукция ва дедукция, қиёсий ва омилли таҳлил, замон ва макон, таққослаш, монографик кўзатиш каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Шу нуқтаи назардан миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантириш кўп жиҳатдан иқтисодиётни бозор шароитида бошқариш ва унинг йўналишлари ҳамда соҳаларини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини барпо этиш, ер ва бошқа ресурслардан унумли фойдаланиш бўйича қулай шарт-шароитларни яратиш билан бевосита боғлиқ. Шу боис, мамлакатимизда иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши учун унинг тармоқлари ролини, айниқса юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоғи зарур.

Республика чорвачилигининг муҳим соҳаларидан бири чўл-яйлов чорвачилиги бўлишига қарамасдан унинг барқарор ривожланишига йўл бемаётган бир қатор муаммолар мавжуд. Мамлакатимиз ер ресурсларининг деярли ярими яйловлар ҳиссасига тўғри келади. Малакатимиз яйлов ресурсларидан унумли фойдаланишнинг ягона йўли чўл-яйлов чорвачилигини ривожлантириш, яъни қорақўлчилик, туячилик, эчкичилик ва улардан олинadиган маҳсулотларни қайта ишлаб тайёр харидорги товар сифатида сотишни йўлга қўйиш.

Яйловлардан узлуксиз ва пала-партиш фойдаланиш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш имконини берувчи фитомелиоратив тадбирларнинг олиб борилмаслиги туфайли ҳозирги кунда аксарият яйловларда турли даражадаги инқироз юзага келган. Кейинги йилларда олинган маълумотларга кўра, республика чўл-яйловларининг 9 млн. гектарида ўсимликлар деградацияси натижасида ҳосилдорлик 20% га, 5 млн. га яйловда 20-30 % га ва 2,5 млн. га яйловда 40 % ва ундан юқори даражада пасайган. Яйлов инқирозини юзага келтирувчи асосий омил эса уларда меъёридан ортиқ мол боқишдир. Натижада қорақўл қўйларнинг табиий яйловларда ками билан 85,0 фоиз озуқасини олиш ўрнига атиги 50-55 фоизини олиши, маҳсулот таннархи таркибида озуқа харажатлари 12-15 фоиз ўрнига 40-45 фоизни бир қатор хўжаликларда ҳатто 50-55 фоизни ошишига сабаб бўлди. Бу эса ўз навбатида чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатлари йилдан йилга ошишига ва рентабеллиги пасайишига олиб келмоқда.

Чўл-яйловларининг катта қисми деградацияланганлиги, табиий яйловлар ҳосилдорлиги пасайиши ва сув манбалари билан етарли даражада таъминланмаганлиги, ҳамда хўжалик ва ишлаб чиқариш бирликларига хизмат кўрсатиш самарадорлигини тубдан ошириш ва етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни йўлга қўйиш мақсадида яйловларни модернизациялаш асосида чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Яйловлар ҳосилдорлигини 15-25 ц/га оширишни таъминладиган, табиий хилма-хилликни бойтадиган ва деградациясининг олдиниловчи илмий асосланган ишланмалар мавжудлигига қарамасдан, боқилadиган моллар бош сонини яйлов

сиғимига мувофиқлаштиришнинг иложи бўлмаганлиги ҳамда энг муҳими мулкрий муносабатларнинг бозор талаби даражасида шаклланмаганлиги сабабли ҳозиргача ишлаб чиқаришга жорий этилмасдан қолмоқда.

Самарқанд вилояти Нуробод туманинг “Саҳоба ота” наслчилик хўжалигида кўп компонентли сунъий яйлов агрофитоценозларини яратиш негизида жорий этилган “Чўл-яйлов чорвачилиги комплекси модели” нинг афзалликлари шундан иборатки, биринчидан: тармоқда экстенсив хўжалик юритиш тизимидан, интенсив тизимга ўтилади, иккинчидан: яйловлардан фойдаланишнинг самарадорлиги 2,5-3,0 марта ошади, учинчидан: чорва молларига барқарор, мустаҳкам ва арзон озуқа базасининг таъминоти яратилади.

Агар 500 бош қўйга эга бўлган ишлаб чиқарувчи субъект эски, анъанавий технология бўйича йилни муваффақиятли ўтказиши учун ўртача 2,5-3,0 ц/га ҳосилдорликка эга бўлган табиий яйловлардан 1350-1600 га зарур бўлади. Бу эса ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин пасайишига олиб келмоқда.

Шу сабабларга кўра кўп компонентли юқори ҳосилли агрофитоценозларини яратиш технологиясини қўллаб, ёзги ва кузги-қишги мавсумларда фойдаланишга мўлжалланган сунъий яйловлар яратиш мақсадга мувофиқдир. Олиб борилган тадқиқотлар кўрсатдики, чўл-яйлов чорвачилиги комплекси моделида бир бош қўйдан олинган фойда анъанавий усулга нисбатан 3,2 марта кўп, рентабеллик даражаси эса 63,7 бандга юқори бўлиб 80,1 фоизни ташкил этди.

Қоракўл қўйларининг яйлов озуқаси билан етарли даражада таъминланмаганлиги оқибатида *республиканинг суғориладиган майдонларда этиштириладиган озуқаларини сотиб олиш ҳисобига* катта миқдорда ортиқча харажат қилишга олиб келмоқда.

Яйловларнинг ўсимлик қопламидан рационал фойдаланиш, уни муҳофазалаш, ўсимлик турлари билан бойитиш ва яйлов чорвачилиги самарадорлигини ошириш ҳамда *сув тақчиллиги кучайиб бораётган ҳозирги даврда сув ресурсларидан тежамли фойдаланиш* Ўзбекистон Республикаси учун ҳам ўта ўткир муаммолардан бири ҳисобланади.

Бу муаммоларни *сув ресурсларидан фойдаланмай, табиий ёмғирлар ҳисобига* яйловни ҳимояловчи саксовул ихотазорларини барпо қилиш технологияси ҳамда юқори ҳосилли яйлов агрофитоценозларидан мавсумий фойдаланиш схемасини қўллаган ҳолда ечиш мумкин.

Қоракўл қўйларини яйловда боқишнинг амалдаги технологиясида сув манбаси (қудуқ) атрофидаги яйловлардан йил бўйи фойдаланилади, яйлов алмашиниш тизими йўқ, яйловларнинг қўй сиғими ҳисобга олинмаган. Масалан 500 бош қўйни бир йил мобайнида яйловда боқиш учун 400 тонна яйлов озуқаси зарур. Яйловлар ҳосилдорлиги ўртача 2,5-3,0 ц/га бўлган тақдирда 500 бош қўй учун 1500 гектар яйлов зарур бўлади. Ҳозирги кунда Самарқанд вилояти Нуробод туманининг айрим хўжаликларида бир отарга (500 бош қўйга) 314 га яйлов тўғри келмоқда.

Таҳлил натижасида аниқландики, бир бош қўй яйловдан 800,0 кг ўрнига 188,4 кг озуқа олмоқда ёки яйлов озуқаси танқислиги 611,6 кг, 500 бош қўйга эса 3058, центнерни ташкил қилади. *Хўжаликлар этишмаган озуқани суғориладиган майдонларда этиштирилган пичан ва бошқа турдаги хашак ҳамда омукта емларни сотиб олиш ҳисобига қопламоқда. Бундан ташқари хўжаликлар ҳар йили дағал хашак жамғариш учун катта миқдорда моддий ва меҳнат ресурсларини сафарбар қилишга мажбур бўлишмоқда.*

Таклиф этилаётган инновацион технология бўйича отарда *табиий ёмғирлар ҳисобига* 150 га кўп компонентли, юқори ҳосилли (25 ц/га) яйлов агрофитоценози яратилса, кўп компонентли агрофитоценозлар ва табиий яйловлардан олинадиган жами озуқа 374т + 59т = 433 тоннани ташкил қилади, яъни яйлов озуқаси билан таъминланиш даражаси 108,5% га етади.

Яйловни ҳимояловчи саксовул ихотазорларини барпо қилиш технологияси ҳамда юқори ҳосилли яйлов агрофитоценозларидан мавсумий фойдаланиш технологиясини 1500 га табиий яйлов майдонига жорий этишнинг ўзи 1200,0 га суғориладиган майдони ва 6600000 м³ сувни тежаш имконини беради. Озуқа харажатлари тежалиши билан биргаликда ўстиришга қолдириладиган қўзилар сонини 275 бошдан 1375 бошга, қоракўл тери 225 донадан 1125 донагача, тирик вазнда гўшт етиштиришни 81,0 центнердан 377,0 центнерга, жуни 12,2 центнердан 63 центнерга, барра гўштини 225 донадан 1125 донага ва қўй сутини 135 центнердан 675,5 центнерга кўпайтириш мумкин бўлади. Бу эса озуқ-овқат хавфсизлигинини таъминлашнинг муҳим омилларидан бири бўлиб хизмат қилиши муқаррар.

1500 га табиий яйловда таклиф этилаётган технологияни жорий этилишини таъминлаш, бозор иқтисодиёти механизми биноан фаолият юритадиган кўп тармоқли фермер хўжаликлари ва агрофирмаларни шаклланишига олиб келади. Ушбу технология асосида, шаклланиши мумкин бўлган фермер хўжаликлари ва агрофирмалар чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан биргаликда, уларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот даражасига етказиш ва сотиш билан ҳам шуғулланишади. Бу шаклдаги хўжалик юритувчи субъектлар етиштирган маҳсулотларни хусусан қоракўл тери, қўй ва бошқа молларнинг териларини, жуни, гўшт ва сутни қайта ишловчи замонавий технология билан жиҳозланган кичик саноат корхоналарни худудда фаолият кўрсатаётган ихтисослашган, фермер ва деҳқон хўжаликлари билан ўзaro интеграциялаши асосида, ташкил этишлари мумкин бўлади.

Ҳозирги иқтисодий қийинчиликлар кооперация ва интеграцияни такомиллаштирган ҳолда шакллантириш заруриятини кетириб чиқармоқда. Булар, авваломбор, баҳолар диспаритети (баҳолар номутаносиблиги) ва солиққа тортишнинг мураккаб тизими, маҳсулотларни сотишда ва ишлаб чиқариш ресурсларини харид қилишда муккамал алоқаларнинг йўқлиги, қишлоқда мулкчилик ва ер муносабатларининг ўзгариши, чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуасида иқтисодий фаолиятни самарасиз бошқариш тизими, бозорнинг шаклланиши билан боғлиқ кескин зиддиятлардир. Ишлаб чиқарувчи, қайта ишловчи, хизмат кўрсатувчи ва бошқа корхоналар моддий манфаатлари бевосита қўйи мажмуа якуний натижа билан эмас балик ўз фаолияти натижаси билан боғлиқлиги ўзарo иқтисодий манфаатли алоқаларни йўлга қўйилишидаги жиддий тўсиқлардан биридир.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари фаолиятини ўрганиш натижалари кўрсатдики, ихтисослашган хўжаликларида отарлардаги қўйлар бош сони 750 бош ўрнига 500-600 бошдан ошмайди ёки ўрнатилган меъёрларга нисбатан 20-33 фоиз паст. 60 фоиздан кўпроқ деҳқон хўжаликларида 50 бошгача, 18-20 фоизда 100 бошгача, 7 фоизда 200 бошгача, 5 фоизда 300 бошгача ва 3 фоизда 500 ва ундан кўп қўйлар парваришланмоқда. Фермер хўжаликлари ҳажми ҳам қўй боши бўйича турлича бўлиб, 1000 ва ундан кўп бош ўрчитаётган фермерлар атиги 8-10 фоизни ташкил қилади. Отарлар ва хўжаликларнинг қўй бош сони бўйича майдалиги ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни чегараловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шу сабабли ихтисослашган хўжаликларида бирламчи ишлаб чиқариш бирликларини (отарлар), фермер ва деҳқон хўжаликлари размерлари ишлаб чиқилган, янги технологиялардан унумли фойдаланган ҳолда оптималлаштириш мақсадга мувофиқ.

500 бош қўйни озуқа билан таъминлаш учун 1500 га. табиий яйловлар талаб қилинади. Ушбу майдонларга яйловларда фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиб, яъни бир бош қўйга 0,28-0,29 га. юқори ҳосилли сунъий яйловлар яратиб, қўйлар бош сонини ихтисослашган хўжаликларининг бирламчи ишлаб чиқариш бирликларига ва фермер хўжаликларида 2500-3000 бошга ва деҳқон хўжаликларида 300-500 бошга етказиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин ошириш имконини бериш билан биргаликда ишлаб чиқариш инфратузилмаси ривожланиши ва

маҳсулотларни қайта ишлашни шакллантириш ҳисобига чўл ҳудудларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига муҳим маблағ манбаи бўлиб хизмат қилади.

Чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил қилиш учун замон талабларига жавоб берадиган чўпон уйлари ва хизмат кўрсатувчи ходимлар учун уй-жой, ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатувчи бино ва иншоотлар қуриш. Шулар билан биргаликда қорақўл қўйларининг асосий қисми майда деҳқон хўжаликларида парваришланаётганлигидан келиб чиқиб, ҳамда мавжуд техника ва технологияларнинг қувватини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш шоҳабчалари миқдорини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Ҳар 8000-12000 бош қўйлар мавжуд ҳудудда битта зооветеринария хизмати кўрсатувчи шаҳобча, ҳар 3500-4000 бош она қўйга битта турғун ёки кўчма сунъий қочириш пункти, ҳар 10000-12000 бош она қўйи мавжуд ҳудудда қўзи сўйиш ва қўйлар жунини қирқиш пунктлари, 700-800 бош марри қўйга 5 та соғиш аппаратидан иборат соғиш майдончаси, 54,0-55,0 минг бош қўйга эга бўлган ҳудудда битта гўштни ва қўй териларини қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш лозим.

Тадқиқотлар натижаси кўрсатдики, зооветеринария пунктлари ҳисобидан Навоий вилоятида 1360-1370 та иш ўрни яратиш имконияти вужудга келади. Она қўйларни сунъий қочириш пунктларини ташкил этишда бир ой давомида 785-790 кишини иш билан банд қилиш, қорақўл қўзиларни сўйиш пунктларига 30-35 кун давомида 1180-1190 кишини қорақўл терисига даслабки ишлов беришга, 1870-1875 кишини қўй жунини қирқишга ва 2-3 ой давомида 7415-7420 кишини марри қўйлар сутини соғиб олишга жалб қилиш мумкин бўлади.

Чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудлари иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг орқада қолиш сабабларидан бири етиштирилаётган маҳсулотларнинг хом ашё шаклида истемолчиларга етказиб берилаётганлигидадир. Бошқаришнинг бозор шароитларига ўтиш билан чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларининг қайта ишлаш саноати билан ўзаро муносабатларидаги аҳвол анча ёмонлашди. Қайта ишлаш корхоналарини хусусийлаштириш чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуасида ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга, уларнинг монопол ҳолатини йўқ қилишга ёрдам бермади. Қайта ишлаш корхоналарининг асосий қисми акциялаштириш вариантини танладилар, бунда бошқарув улуши уларнинг меҳнат жамоаларида қолди, қолган қисми хомашё етказиб берувчилар ўртасида тақсимланди. Шу билан бирга, чўл-яйлов чорвачилиги ишлаб чиқарувчиларига тегишли акциялар маҳсулотларни етказиб бериш мажбуриятларни уларга юкламайди, улар янада қулай шартларда хомашёни бошқа корхоналарга етказиб беришлари мумкин. Шундай қилиб, акцияларга эгалик уларнинг эгасини ишлаб чиқариш ривожланишдан манфаатдор шахсга айлантормади.

Акция эгасининг қизиқиши максимал дивидендларни олишдир, аммо тўловлар инқирози кўпинча ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ҳам имкон бермади. Шунинг учун ҳам дивидендлар қўйи мажмуа корхоналарининг ўзаро иқтисодий муносабатлари ривожланиши ва барқарорлашишига хизмат қилмади. Натижада кўплаб чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари инқрозга юз тутишди. Бу эса ўз навбатида чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини сотиш муаммосини келтириб чиқарди.

Чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуаси корхоналари ўртасида ўзаро иқтисодий манфаатли муносабатлар тизими яратилмаганлиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг асосий қисми қайта ишлаш қувватлари етишмаётганлиги, катта меҳнат ва харажатлар сарфлаб ишлаб чиқилган қўй сути, мол териси ва жун каби қайта ишлаш корхоналари учун қиммат баҳо хомашёларни ахлатга чиқариб ташланишига, қорақўл тери, гўшт ва бошқа маҳсулотлар чуқур қайта ишланмасдан асосий қисми хомашё сифатида сотилишига олиб келди. Бу эса ўз навбатида чўл-яйлов чорвачилиги қўйи мажмуаси рақобатбардошлигини кескин пасайишга сабаб бўлди. Масалан, Навоий

вилоятида гўшти қайта ишлаш 18-20 фоиздан, жунни 20-21, мол терилари 30 фоиздан ошмаяпти. Қорақўл тери қайта ишлаш ошлаш, жунни эса ювиш билан яқунланмоқда холос. Улардан тайёр буюмлар ишлаб чиқариш деярли йўлга қўйилмаган. Натижада, жуннинг товарлик даражаси 66,9 фоизни, қорақўл тери 34,7 ва мол териларики 9,9 фоизни ташкил қилган холос ва ишлаб чиқилган 2783,7 ц жун, 3649 дона қорақўл тери ва 15775 дона мол терилари ўз харидорларини топмаган.

1-расм. Чўл-яйлов чорвачилигида агрофирма тузилмаси

Демак чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари барқарор ривожланишини тўсиқ бўлаётган яна бири жиддий муаммо етиштириган маҳсулотларни сотишдир. Олиб борилган тадқиқотлар, ҳам ички ҳам ташқи бозорларда хом ашё эмас тайёр маҳсулотларга кучли талаб мавжудлигини кўрсатди. Бухора, Тўрткўл, Нурота шаҳарларида ва айрим хўжаликларда фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларидан турли хилдаги буюмлар тайёрлаб ички ва ташқи бозорларда сотишдан хомашёга нисбатан 4-5 баробар кўпроқ даромад олишмоқда. Қўшни Қозоқистон Республикасида ҳам жунни қайта ишлаш корхонаси ишга туширилганига қадар харидор топилгандагина 1 килограмм дағал жун 5 тенгеда сотилган. Ҳозирда эса 1 кг. дағал жунни сотиш нархи 18 тенгача кўтарилган.

Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларининг қайта ишланаётган қисми ҳам шаҳарларда жойлашган саноат корхоналари томонидан амалга оширилмоқда. Ушбу саноат корхоналари сони камлиги ва қувватларининг етишмаслиги ҳамда монопол

хўлатдалиги чўл-яйлов чорвачилигида яратилган қийматнинг катта қисмини ўзлаштириб олишга имкон бермоқда яъни ўзаро муносабатларда иқтисодий адолатсизлик содир бўлмоқда.

Масалан, қоракўл теридан тайёр маҳсулот тайёрлаш учун сарфланган харажатларнинг 62,4 фоизи уни ишлаб чиқариш, 37,6 фоизи қайта ишлашга сарфланган. Аммо, қоракўл терини қайта ишлашга 37,6 фоиз харажат қилган ҳолда тайёр маҳсулот ишлаб чиқувчи 86,7 фоиз фойдани ўзлаштирмоқда, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи эса атти 13,3 фоиз фойдага эгаллик қилмоқда. Гўштни қайта ишлаш учун уни ишлаб чиқувчи 73,2 фоиз харажат сарфлаган ҳолда фойданинг фақатгина 11,2 фоизини, қайта ишловчи эса 26,8 фоиз харажат сарфлаб фойданинг 88,8 фоизни олган. Жуни қайта ишловчи олинган фойданинг 86,9 фоизини ўзлаштирган ҳолда 13,3 фоиз ишлаб чиқариш харажатларини сарфлаган холос.

Демак, ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги камчиликлар хусусан баҳолардаги диспаратет туфайли қайта ишловчи саноат корхоналари маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг 70-75 фоиз даромадларини асосиз ўзлаштириб олишмоқда.

Қайта ишланган ва тайёр маҳсулотга айлантирилган бир дона қоракўл терининг хомашё ҳолидаги нисбатан 3,1 бараборга, 1ц гўшт 1,4 ва 1ц жун 4,3 мартага юқори нархларда сотилган. Демак, қайта ишланган маҳсулот 3-4 баробар кўп даромад келтирган. Шу билан биргаликда чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ҳисобига Навоий вилоятининг чўл-яйлов ҳудудларида 5100-5200 та янги иш ўринларини ташкил этиш мумкин. Бу эса ўз навбатида мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг бартараф бўлишига олиб келади.

Йирик ихтисослашган хўжаликларни қайта ташкил қилиш йўли билан бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган ва чўл-яйлов ҳудудлари иқтисодий-ижтимоий ривожланишини таъминлайдиган агрофирмаларга айлантириш мақсадга мувофиқ. Қайта ишлаш корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг 70,0-75,0 фоизи хом ашё ҳиссасига тўғри келишига қарамасдан, олинаётган фойданинг 80,0-90,0 фоизини ўзлаштиришмоқда. Юқорида таъкидланганидек, сотиб олинган хом ашё бирлигини тайёр маҳсулот шаклида 3,0-4,0 баробар юқори нархларда сотилишидир.

Шунинг учун биринчидан, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни ўзгартирмаган ҳолда 50-60 минг бош қўй, ками билан 200 бошдан қорамол, от, туя каби чорва молларини парваришлаётган йирик ихтисослашган хўжаликлари ҳудудида гўшт, сут, қоракўл ва мол терилари, жун ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи ва товарларни сотиш бўлимини ташкил этиб, хўжаликларни агрофирмага айлантириш.

Иккинчидан, хўжаликга инновация технологияларни жорий этиб, отарлардан 2500-3000 бош қўй парваришланадиган чорвачилик комплекслари ёки улардан фермер хўжаликлари ташкил этиш ҳамда хом ашёни чуқур қайта ишлаш ва сотишни бир корхона миқёсида бирлаштириш орқали хўжаликни агрофирмага айлантириш мақсадга мувофиқ (1-чизма).

Хулоса ва таклифлар.

Яйловлардан узлуксиз ва пала-партиш фойдаланиш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш имконини берувчи фитомелиоратив тадбирларнинг олиб борилмаслиги туфайли ҳозирги кунда аксарият яйловларда турли даражадаги инқироз юзага келган.

Яйловлар деградациясини бартараф қилиш, чорва молларига табиий арзон озуқа базасини яратиш ҳамда қуйи мажмуа ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш мақсадида кўп компонентли сунъий яйлов агрофитоценозларини ташкил этиш йўли билан “Чўл-яйлов чорвачилиги комплекси модели”ни кенг миқёсда жорий этиш.

Яйловни ҳимояловчи саксовул ихотазорларини барпо қилиш технологияси ҳамда юқори ҳосилли яйлов агрофитоценозларидан мавсумий фойдаланиш технологиясини

1500 га табиий яйлов майдонига жорий этишнинг ўзи 1200,0 га суғориладиган майдони ва 6600000 м³ сувни тежаш имкони вужидга келади ҳамда яйлов озуқаси билан таъминланиш даражаси 108,5% га етади.

Яйловларда фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиб, яъни бир бош қўйга 0,28-0,29 га. юқори ҳосилли сунъий яйловлар яратиб, қўйлар бош сонини ихтисослашган хўжалиklarининг бирламчи ишлаб чиқариш бирликлари ва фермер хўжалиklarида 2500-3000 бошга ва деҳқон хўжалиklarида 300-500 бошга етказиш.

Қайта ишланган ва тайёр маҳсулотга айлантирилган бир дона қоракўл терининг хомашё ҳолидаги нисбатан 3,1 бараборга, 1ц гўшт 1,4 ва 1ц жун 4,3 мартага юқори нархларда сотилган. Демак, қайта ишланган маҳсулот 3-4 баробар кўп даромад келтириши билан биргаликда минглаб янги иш жойлари ташкил этилишига олиб келади.

Қайта ишловчи саноат корхоналари маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжалиklarнинг 70-75 фоиз даромадларини асоссиз ўзлаштиришига баҳам бериш чўл-яйлов худудларида кўплаб янги иш ўринлари ташкил этиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш, чуқур қайта ишлаш ва тайёр буюмларни сотишни ўзида мужассамлаштирган чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасининг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишига асос бўлиб хизмат қиладиган тўлиқ иқтисодий эркинликка эга агрофирмаларни ташкил этиш.

Адабиётлар / Литература / Reference:

Tangirov, A. E. (2022). Opportunities to develop students' professional competencies based on the integration of disciplines. *International Journal on Integrated Education*, 5(3), 36-44.

Йўлдошев Қ., Муфтайдинов Қ. (1997), *Иқтисодий билим асослар: Ўқитувчилар учун қўлланма.* / (Масъул муҳаррир: А.Сотволдиев). –Т.: Ўқитувчи, 14-15 бетлар.

Мэнкью Н.Г. (1999), *Принципы Экономикс.* – СПб: Питер Ком, стр.36.

Тангиров А.Э. (2017) *Қоракўлчилик қуйи мажмуаси ва уни модернизациялаш “Стар-Медиа Пресс” нашриёти, Тошкент, 152 б.*

Тангиров, А. Э. (2016). Пути повышения эффективности использования пастбищ в пустыннопастбищном животноводстве. *Экономика и финансы (Узбекистан)*, (8), 35-39.

Тангиров, А. Э. (2018). КАРАКУЛЬСКИЕ ШКУРКИ КАРАКАЛПАКСКОГО СУРА И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИХ ПЕРЕРАБОТКИ. In *Итоги и перспективы развития агропромышленного комплекса* (pp. 550-554).

Тангиров, А. Э. (2022). ЧўЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИДА КЛАСТЕР БОШҚАРУВ ТЕХНОЛОГИЯСИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *Academic research in educational sciences, (Conference)*, 336-341.

Шавқиев Э. (2021) *“Корхона иқтисодиёти”.* - Маърузалар курси. Самарқанд, СамИСИ, 270 бет.